

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА З ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНИМ ПРАВОМ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

Вперше базові судження про співвідношення міжнародного права і національного правопорядку були сформульовані в Англії. Лорд Чанселор Талбот 1737 року розглядав міжнародне право як частину загального права (Common Law), включаючи його безпосередньо і природно. Однак теоретично по іншому розглядала таке співвідношення романо-

---

¹ Кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

германська правова сім'я, вказуючи на існування двох концепцій, а саме дуалістичної та моністичної[1, с. 126]. Дуалізм наголошує на існуванні двох автономних, незалежних правопорядків (міжнародного та внутрішньодержавного), які існують паралельно, у зв'язку з чим колізії між ними, фактично, існувати не може. Допоки міжнародне право не стане частиною внутрішньо національного, що в свою чергу можливо тільки завдяки процедури імплементації. Як зазначає польський дослідник В. Гуральчик (W. Góralczyk): «В цьому головна слабкість цієї теорії, оскільки практика дозволяє застосувати міжнародне право в межах держави з тим, що це по суті своє міжнародне право»[2, с. 29]. Моністична теорія, в свою чергу розглядає міжнародне право та внутрішньодержавне як однорідну правову систему з ієрархічним підпорядкуванням однієї над іншою (примат міжнародного та примат внутрішньодержавного права). Антагонізм між дуалістичними та моністичними вченнями не втрачає свого значення і в наші часи, у зв'язку з чим визначено завдання дослідити вказане співвідношення стосовно правопорядку Республіки Польща(далі РП).

Розглядаючи місце міжнародного права в правопорядку РП варто зазначити, що із вступом даної країни до Європейського Союзу, до Конституції були внесені зміни у зв'язку з чим аналіз конституційних положень дасть уявлення про співвідношення внутрішньодержавного права як з міжнародним правопорядком так і з правопорядком Європейського Союзу.

Відкритість Конституції РП для міжнародного права та інтеграційних процесів закріплено в розділі I «Республіка», що стосується устрою та основних інститутів суспільства і держави. Так, згідно ст. 9 Конституції Республіка Польща дотримується зобов'язуючих її норм міжнародного права. Серед усіх конституційних та законодавчих положень, що стосуються міжнародного права – дана норма має найбільш загальний характер, оскільки декларує, що РП є державою, яка у зовнішніх зносинах використовує більш широкий принцип ніж тільки *pactasunt servanda*, а й дотримується зобов'язань, що випливають з принципів та звичаїв міжнародного права. Таке положення створює для органів державної влади обов'язок приймати закони, які б не протирічили всьому міжнародному правопорядку, а не тільки міжнародним договорам. Як зазначають польські дослідники, Республіка Польща, в ст. 9 Конституції, підтверджує готовність керуватись міжнародними зобов'язаннями у своїх внутрішніх справах. Дотримання норм міжнародного права враховується національ-

ним законодавством та всіма органами, що його створюють чи застосовують[3, с. 117].

На думку польського дослідника А. Васілковського (A. Wasilkowski), ст. 9 вміщує в собі три важливі функції. Перша з них має загальний характер та полягає в зміцненні ролі міжнародного права в національно-правових відносинах. Так, мова йде про застосування міжнародного права органами державної влади та розробка законодавства, проекти якого повинні враховувати норми міжнародного права. Друга функція є також загальною та створює обов'язок тлумачити правову ситуацію в спосіб сумісний з міжнародним правом. Третя функція має більш конкретний характер та полягає в конституційному обов'язку дотримання міжнародних зобов'язань, положення яких впливають не тільки з міжнародних договорів, про які йде мова в ст. 91 Конституції РП [4, с. 33]. У той же час, як зазначає П. Вінчорек (P. Winczorek) дотримання норм міжнародного права у зовнішніх зносинах та внутрішніх справах в жодному разі не загрожує суверенітету польської держави, оскільки міжнародне право – є добровільним, прийнятим від імені народу після надання згоди Главою держави або в окремих випадках надання згоди за участю процедури референдуму (ч. 3 ст. 90 Конституції РП)[5, с. 209].

Так, згідно з ст. 91 ратифікований міжнародний договір після оприлюднення його в бюлетені «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej», є складовою частиною загальнодержавного правового порядку і є актом прямої дії, хіба що його застосування залежить від прийняття окремого закону (ч. 1 ст. 91 Конституції РП). Звертаючись до Коментарю вказаної конституційної норми П. Вінчорек (P. Winczorek), зазначає, що ч.1 ст. 91 відноситься до всіх ратифікованих міжнародних договорів, як тих, ратифікація яких вимагає згоди вираженій в законі, так і інших. З приводу цієї тези варто пояснити, що Конституція РП розглядає наступні міжнародні договори. Перший – це міжнародні договори, ратифікація або денонсація яких вимагають попереднього погодження, вираженого в законі (ч. 1 ст. 89 Конституції). Ця вимога стосується міжнародних договорів, щодо питань: а) миру, союзів, політичних чи військових домовленостей; б) свобод, прав чи обов'язків, закріплених у Конституції; в) членства РП в міжнародній організації; г) значного обтяження держави з фінансової точки зору; д) питання, щодо яких Конституція вимагає прийняття закону. Закон, що виражає згоду на ратифікацію приймається на підставі процедури, властивої для прийняття простих законів в дер-

жаві (Сейм простою більшістю голосів за присутності не менш як половини від конституційного складу послів – ст. 120 Конституції) [5, с. 212].

Другий вид – це міжнародні договори згода на обов'язковість яких надається загальнодержавним референдумом (ч. 3 ст. 90 Конституції). Ця ситуація має місце у випадку коли Республіка Польща на підставі міжнародної угоди має намір надати міжнародній організації чи міжнародному органу компетенцію органів державної влади в окремих справах (ч. 1 ст. 90 Конституції). Дана норма з'явилась в Конституції із вступом держави до організації наднаціонального типу – Європейського Союзу. Закон у якому виражена згода на ратифікацію міжнародного договору, про який йдеться вище може бути прийнятий не тільки шляхом загальнодержавного референдуму, а й Сеймом двома третинами голосів за наявності не менш як половини послів, а також в Сенаті двома третинами голосів за наявності не менш як половини сенаторів (ч. 2 ст. 90). Рішення щодо вибору одного із вказаних порядків вираження згоди на ратифікацію (чи референдум чи законодавчий орган) приймає Сейм абсолютною більшістю голосів за наявності не менш як половини від конституційної кількості його послів.

I На сам кінець третій вид міжнародних договорів – це міжнародні договори, ратифіковані без участі законодавчого органу. Так, про намір надати Президентові Республіки Польща на ратифікацію міжнародний договір, ратифікація якого не потребує погодження, вираженого в законі, Голова Ради Міністрів повідомляє Сейм (ч. 2 ст. 89 Конституції). Міжнародні договори, згода на обов'язковість яких виражена без законодавчого акту не мають переваги над законами якщо не узгоджуються з положеннями національного законодавства. Тобто в національному правопорядку такі міжнародні договори співвідносяться як підзаконний нормативно-правовий акт [6, с. 183].

Міжнародний договір, ратифікований за попередньою згодою, вираженою в окремому законі, має прерогативу перед законом, якщо даний закон не узгоджується з договором (ч. 2 ст. 91 Конституції РП). В коментарі до ч. 2 ст. 91 Конституції РП зазначено, що міжнародні договори, які стануть частиною національного законодавства Республіки Польща – залишаються за своєю природою актами міжнародного права, хоч і застосовуються згідно з національним правом [5, с. 212]. Надання міжнародному договору, ратифікованому в законі, ієрархічно надзаконодавчого статусу

є свідченням того, що Сейм обмежив свої законодавчі повноваження на користь міжнародного правопорядку. Пріоритет міжнародного договору перед законом не означає його прерогативу перед Конституцією. Конституція визнається найвищим законом в Республіці Польща у співвідношенні з будь-якими міжнародно-правовими зобов'язаннями (ст. 8 Конституції РП).

Забезпечення верховенства конституційних положень покладено на орган конституційного контролю. Позитивістське розуміння конституційного контролю, що було притаманне Г. Кельзену, полягало в тому, що конституційні суди покликані здійснювати виключно формально-юридичну функцію, а саме забезпечувати верховенство Конституції й утверджувати ієрархію правових норм на чолі з Основним Законом як «основною нормою». Однак сьогодні зазначені органи відіграють значну роль у забезпеченні функціонування нової ціннісно-орієнтованої парадигми права, головна мета якої полягає в утвердженні суверенного права народу та автономної свободи особи, а також дослідження відповідності Конституції міжнародних договорів та інших нормативних актів, як гарантія добросовісного виконання в майбутньому взятих на себе міжнародних зобов'язань. Так, Конституція Республіки Польща 1997 року наділила Конституційний Трибунал правом здійснювати перевірку на предмет конституційності міжнародного договору (до прийняття чинної Конституції цього права у Конституційного Трибуналу не було). Вказаний орган свого часу встановив, що він має право побічно здійснювати контроль за договорами шляхом перевірки законів, що виражають згоду на ратифікацію договору [7, с. 91].

Згідно ч. 2 ст. 133 Конституції РП Президент Республіки перед ратифікацією міжнародного договору може звернутись до Конституційного Трибуналу з поданням щодо відповідності Конституції міжнародного договору. У випадку встановлення такої невідповідності органом конституційного контролю – міжнародний договір не може бути ратифікований доки не будуть внесені зміни до Конституції. Наступний конституційний контроль, здійснюваний щодо міжнародних договорів, має специфічний характер. З однієї сторони більшість конституцій вимагають, щоб міжнародний договір відповідав Основному Закону. З другої сторони, міжнародне право накладає на державу обов'язок виконання міжнародних договорів, які вступили в силу. Як наслідок, звільнення від обов'язку виконання міжнародного договору через суперечність його

Конституції неможливе. Попередній конституційний контроль міжнародного договору дозволяє уникнути вказані проблеми, оскільки розпочинається до його підписання або ратифікації [8, с. 268].

Аналіз конституційних положень, які передбачають механізм імплементації міжнародного договору дає підстави стверджувати про існування дуалістичної концепції, оскільки існує необхідність у прийнятті внутрішньодержавного акту, який наділяє договір юридичною силою на національному рівні та виступає в ролі закону (або підзаконного нормативного акта) про ратифікацію, що володіє трансформаційною дією, і перетворює текст договору в джерело внутрішньодержавного права. Іншими словами створює другорядну якість договору, що існує поряд з формами міжнародного права. У випадку припинення міжнародно-правових зобов'язань (закінчення строку дії, вихід сторони з договору тощо), внутрішньодержавний акт імплементації позбавляється своєї дії. Тому варто зазначити, що закон про ратифікацію договору сприяє лише «виконанню» договору, тобто надає міжнародно-правовій нормі внутрішньодержавної дії, не створюючи при цьому одночасно джерело внутрішньодержавного права.

Тож джерелом загальнообов'язкового права в РП є тільки ті міжнародні договори, на які держава дала згоду у вигляді ратифікації (із залученням законодавчого органу, або використанням процедури референдуму, або ратифікації Главою держави) та опублікувала їх в бюлетні «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej». Тільки в цьому випадку міжнародні договори стають частиною загальнодержавного правового порядку.

У зв'язку з цією особливістю варто зазначити, що Республіка Польща як і більшість держав-учасниць Віденської Конвенції Про право міжнародних договорів 1969 р., заперечує проти можливості застосування до неї ст. 25, що стосується можливості тимчасового застосування міжнародного договору в польському внутрішньодержавному праві. Так, згідно ст. 25 ВК договір або частина договору застосовуються тимчасово до набрання ним чинності, якщо: а) це передбачається самим договором; б) або держави які брали участь у переговорах, домовилися про це в якийсь інший спосіб [9, 53]. Багато держав-членів Конвенції виступили проти тимчасового вступу в силу міжнародного договору, аргументуючи це тим, що такий стан не відповідає їх конституційним положенням. Так, Конституція Республіки Польща не передбачає можливість виникнення

у держави зобов'язань та поширення на неї принципу *pacta sunt servanda* доки спеціально уповноважений орган не дасть згоди на обов'язковість міжнародного договору. Як зазначають польські дослідники В. Чаплінський (W. Czapliński) і А. Вирозумська (A. Wyrozumska) тимчасове застосування міжнародного договору створює проблеми для внутрішнього права країни, та не може створювати зобов'язань [10, 31]. Ані Конституція Республіки Польща, ані Закон Про міжнародні договори не містять положень, щодо тимчасово застосованих договорів, у зв'язку з чим науковцями піднімаються питання необхідності конституційного або законодавчого унормування цього питання. Якщо одні дослідники вказують, що «мовчання Конституції та законодавства» унеможливило тимчасове застосування договору, то інші зазначають, що «тимчасове застосування міжнародних договорів можливе в польській практиці та повинно застосовуватись коли це виправдано з огляду на справи держави» [11, с. 264]. Конституція РП виключає можливість тимчасового застосування міжнародного договору до його ратифікації. Міжнародний договір не ратифікований та не опублікований не може стати частиною національного законодавства Республіки Польща. Для реалізації інституту тимчасового застосування міжнародних договорів повинен існувати національний механізм, який забезпечить можливість його прийняття та створення таким договором зобов'язань. Мова йде про існування у внутрішньому праві норм (конституційних та законодавчих), що передбачають можливість реалізації закріпленого в тимчасово застосованому договорі зобов'язання; норми, що дозволять уряду швидко прийняти акт для виконання положень тимчасово застосованого договору, тощо. Не потрібно виключати і ситуацію, що для тимчасового застосування міжнародного договору необхідним є і прийняття спеціального закону у внутрішньому правопорядку.

Як ми зазначали вище, із вступом Республіки Польща до Європейського Союзу, постало питання із співвідношенням не тільки міжнародного права, а й права ЄС. Щодо характеру права Європейського Союзу в польському національному правопорядку, то цьому питанню присвячені ст. 9, ч. 1 ст. 87, ч. 2, 3 ст. 91 і ч. 1 ст. 241 Конституції.

Так, згідно ч. 3 ст. 91 Конституції «якщо це впливає із ратифікованого Республікою Польща договору про створення міжнародної організації, то прийняті нею (організацією) норми застосовуються безпосередньо і мають прерогативу перед законами у випадку колізії між ними.

Згідно ч. 1 ст. 90 Конституції Республіка Польща може на підставі міжнародної угоди надати міжнародній організації чи міжнародному органу компетенцію органів державної влади в окремих справах. Як підкреслюють польські дослідники ці дві норми мають універсальне значення (хоча поки що стосуються тільки однієї організації, а саме ЄС). В Європейському Союзі функціонує первинне та вторинне право, що в сукупності є надбанням ЄС (*acquis communautaire*) та становить відмінний від міжнародного та внутрішньодержавного права – європейський правопорядок. Первинні джерела охоплюють акти, укладені безпосередньо державами-членами та Європейським Союзом як установчою владою (установчі договори Союзу, договори, що вносять зміни до них, Хартія про основоположні права ЄС, договори про приєднання нових держав тощо). Вони мають вищу юридичну силу і їх юридична чинність не може оспорюватись в Суді ЄС. Вторинні джерела (регламенти, директиви, рішення, висновки, рекомендації тощо) приймаються інститутами ЄС на підставі первинних, і, відповідно повинні їм відповідати [12, с. 214]. Особливістю права Європейського Союзу є те, що воно може діяти прямо в правопорядку держави-члена і підлягати безпосередньому застосуванню. Європейський Союз поступово здійснив гармонізацію польського законодавства, у зв'язку з чим значно зменшилась відмінність між вказаними правопорядками. Право ЄС займає пріоритетне становище в правопорядку Республіки Польща, як і в інших державах членах, що означає, що у випадку колізій перевагу має право ЄС. Натомість Конституція зберігає переважну позицію в цілій системі загальнообов'язкового права РП, та у випадку колізій права ЄС з Конституцією РП – держава або вносить зміни до Основного Закону або виходить зі складу ЄС. Цікавою є точка зору польського дослідника П. Вінчорика (P. Winczorek), що право ЄС не є зовнішнім правом у відношенні до польського правопорядку, оскільки в частині Установчих актів воно постає як право прийняте усіма-державами-членами (в тому числі і РП), а в частині вторинного права – створюється за участю представників урядів держав-членів (серед яких і представник уряду РП в Раді ЄС), чи за участю представників громадян ЄС (в тому числі польських громадян в Європейському Парламенті) [5, с. 214].

Таке твердження є досить цікавим, та на перший погляд підтверджує концепцію монізму співвідносячи внутрішній правопорядок держави-члена ЄС із самим правопорядком ЄС. Так би мовити право ЄС має таку

ж природу, що і внутрішньодержавне право, між ними існує різниця тільки в ступені розвитку, в якому право ЄС поступається внутрішньодержавному. В ситуації коли право ЄС застосовується безпосередньо в правопорядку держав (регламенти), їх співвідношення є відношенням проникнення права ЄС у внутрішній правопорядок. Згідно цьому постулату ніщо не мішає праву ЄС регулювати правовідносини індивідів. Однак, прихильники монізму повністю відхиляють будь-які спеціальні процедури для забезпечення застосування норм міжнародного права у внутрішній правовій системі. А у випадку ЄС мають місце ситуації із імплементаційних процедур (наприклад відсутність прямої дії директиви, у зв'язку з чим держава повинна приймати акт на національному рівні). Тому в чистому вигляді важко визначити виключно моністичну концепцію при співставленні правопорядку ЄС із внутрішньодержавним правопорядком держави-члена.

Також доцільно зазначити, що в сучасних умовах розвитку міжнародного права, та появи права Європейського Союзу все важче та, мабуть, недоцільно говорити про «дуалізм» (дуо – як два), оскільки Суд ЄС неодноразово у своїх рішеннях вказував, про автономність правопорядку ЄС[13, с. 223]. Тож, як мінімум, на сьогодні, в світі склалось три правопорядки – внутрішньодержавний (їх стільки скільки існує в світі держав), міжнародний і правопорядок Європейського Союзу. Хоча можна відмітити й іншу точку зору, а саме вченого О. В. Тарасова, який попри вказівку Суду ЄС щодо автономності правопорядку ЄС звертає увагу та представляє доказову аргументацію щодо природи права ЄС як субсистеми (субформи) яка вміщується в материнську міжнародно-правову систему (форму). Так, О. В. Тарасов ідентифікує право ЄС як локальну внутрішньо корпоративну сукупність міжнародно-правових норм, осіб і відносин, яка цілком вкладається в систему діючого міжнародного права. Доказом цього є той факт, що у зовнішніх зносинах ЄС виступає традиційною міжнародною організацією, поведінка якої регулюється нормами міжнародного права. За межами внутрішнього права ЄС – держави-члени діють як суверенні правові особи – повноправні суб'єкти міжнародного права, в тому числі і в відносинах із самим же ЄС як міжнародною юридичною особою. Отже, слід чітко розмежовувати загальносистемний міжнародно-правовий статус держави поза правом ЄС і локальний міжнародно-правовий статус держави-члена в межах права ЄС як партикулярної міжнародно-правової субсистеми. Держава-член ЄС

є єдиним соціальним носієм двох міжнародно-правових статусів – загальносистемного й субсистемного (внутрішньо корпоративного, внутрішньосоюзного). При цьому право ЄС виступає внутрішньо корпоративною (локальною) міжнародно-правовою субсистемою, обмеженою персонативною правовою формою міжнародної юридичної особи ЄС, у межах міжнародно-правової системи [14, с. 178]. Вказана концепція має право на існування (за наявності доказової аргументації), та наштовхує на подальше її дослідження.

Нас цікавить ще одне питання, а саме якщо громадянин Республіки Польща, як держави-члена ЄС має намір посилатись на міжнародний договір за захистом своїх прав, в судовому провадженні, чи не впливає право ЄС на цю ситуацію і чи не може громадянин зіштовхнутись з проблемою, при застосуванні міжнародного договору.

Досліджуючи вказане питання ми прийшли до висновку, що при співвідношення двох правопорядків, а саме міжнародного та внутрішньодержавного держави-члена ЄС, третій правопорядок (або субформа міжнародного права) все ж таки теж співвідноситься і не залишається осторонь.

Показовою, у зв'язку з цим є справа *Intertanko*, яка стосувалась виклику Директиві ЄС щодо забруднення морськими суднами навколишнього середовища, та виступала в ролі імплементаційного акту щодо такого міжнародного договору як Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден 1973 р. та Конвенції ООН з морського права 1982 р. (Конвенція Монтре) [15]. По перше дана Директива вирішувала проблеми які недостатньо регулювались з боку міжнародних договорів, більш того вона підвищувала рівень відповідальності та розширювала коло відповідальних осіб. За такої ситуації важко говорити про класичне поняття імплементації, як збереження змісту (трансформація), дослівне відтворення положень (рецепція). У вказаній справі, положення Директиви не тільки виходять за межі поняття імплементації, а й на думку позивачів порушували норми міжнародного права. Позиція Суду ЄС була наступною: «міжнародні норми про які йдеться не є застосовними стандартами, тому що вони не мають прямої дії». В даній справі Суд ЄС заборонив фізичним особам посилатися на положення Конвенції ООН з морського права 1982 року. Заперечуючи пряму дію міжнародного договору – Суд ЄС фактично ще й відкидає паралельне застосування звичаєвого міжнародного права. За таких умов Суд ЄС відмежував правопорядок ЄС від міжнародного правопорядку.

Це не єдина справа, де Суд ЄС зайняв позицію пріоритетності актів прийнятих в рамках ЄС, які фактично імплементують міжнародне право, та можуть його видозмінювати, розширювати, вносити свої корективи та нові регулятори. За таких умов для громадян ЄС в першу чергу діють ці імплементативні акти, а не міжнародний договір. Це дійсно має вигляд нового типу співвідношення правопорядків, не простого синтезу, а трьох-рівневого співвідношення яке не вміщується в класичне протиставлення дуалістичної та моністичної концепцій.

Література:

1. Витцтум, Вольфганг Граф Международное право = Volkerrecht / Вольфганг Граф Витцтум [и др.] ; пер. с нем./[В. Бергманн, пред., сост.] ; [науч. ред. и сост. указ. Т. Ф. Яковлева]. – М. :ИнфотропикМедиа, 2011. – 992 с.
2. W. Góralczyk, S. Sawicki, Prawomiędzynarodowepubliczne w zarysie. – Warszawa. – 2009. – 512 s.
3. Wąsiewski, Grzegorz J. Określenie miejsca prawa międzynarodowego w prawie wewnętrznym przez Konstytucję RP // Dialogi Polityczne : polityka, filozofia, społeczeństwo, prawo. Nr 5/6 (2005), S. 115–121.
4. A. Wasilkowski, Miejscumów międzynarodowychwedług nowej Konstytucji RP// PrzeglądLegislacyjny. – 1997, №2.
5. P. Winczorek, Komentarz do Konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Warszawa 2008. – 463 s.
6. Конституції зарубіжних країн: Навчальний посібник /Авт.-упоряд.: В. О. Сergyоін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. к.ю.н., доц. В. О. Сergyоїна. – Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. – 664 с.
7. Маринів, І. І. Конституційний контроль у Республіці Польща : монографія / Іванна Ігорівна Маринів. – Х. : Право, 2013. – 160 с.
8. Garlicki, L. Prewencyjnakontrolakonstytucyjnościумów międzynarodowych // Konstytucja, ustrój, system finansow urаństwa. Księgapamiętkowakuczci prof. N. Gajl. – Warszawa, 1999. – S. 267–282.
9. Міжнародне право в документах / За заг. ред. М. В. Буроменського. – 2-е вид., виправл. і доповн. – Х.: Мачулін, 2006. – 408 с.
10. W. Czapliński, A. Wyrozumska, Sędziakrajowywobecprawa międzynarodowego, Warszawa 2001, s. 31.
11. A. Wyrozumska, Umowymiędzynarodoweteoria i praktyka, Warszawa 2006. – 630 s.
12. Яковюк І. Система джерел права Європейського Союзу: загальна характеристика / І. Яковюк // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 1. – С. 209–220.
13. Комарова Т. В. Суд Європейського Союзу та міжнародний правопорядок / Т. В. Комарова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2012. – №. 108 (1). – С. 219–224.

14. Тарасов О. В. Природа Європейського Союзу та його внутрішнього права з точки зору міжнародно-правової персонології / О. В. Тарасов // Угода про асоціацію як інструмент правових реформ в Україні : зб. ст. та тез наук. повідомл. за матеріалами міжнар. конф., м. Харків, 23 жовт. 2017 р. / редкол.: А. П. Гетьман, І. В. Яковюк, Т. М. Анакіна, О. Я Трагнюк. – Харків : Право, 2017. – 246 с.

15. Case C-308/06 Intertanko et al. v Secretary of State for Transport // European Court Review. – 2008. – I-4057.